

सत्यशोधकी आणि आंबेडकरी जलसे

प्रा. विद्या राधोजी ढोके

मराठी विभाग प्रमुख

स्व. पार्वताबाई मदनकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
वरठी, त.मोहाडी, जि.भंडारा

महाराष्ट्रातील लोककलांचा वारसा शोधतांना पारंपारिक माध्यमांनी अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावलेली आहे. लोकसंवादाच्या संदर्भातही या पारंपारिक माध्यमांचे महत्व सामाजिकदृष्ट्या आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या अनन्यसाधारण आहे.

जलसा या पारंपारिक लोककलांनी लोकसंवादाच्या संदर्भात विशेषतः ग्रामीण जीवनातील लोकसंवादाची गती वाढवून सुसंवाद साधलेला दिसून येतो. महाराष्ट्रातील भारूड, गण, गवळण, तमाशा, लावणी ही जशी काही लोकनाटये सर्वच स्तरावरील जनतेसाठी कलावंतांनी तयार केली याच धर्तीवर त्याच रूपबंधाचा आसरा घेऊन सत्यशोधक जलसे आणि आंबेडकरी जलशाची निर्मिती झाली.

महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जडणघडणीत आणि सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीत सत्यशोधक जलसे आणि आंबेडकरी जलशांनी प्रभावी लोकसंवादाची माध्यमे म्हणून अत्यंत महत्वाची कामगिरी केलेली आहे. ही दोन्ही लोक माध्यमे अनुक्रमे महात्मा जोतीबा फुले हयांच्या सामाजिक परिवर्तनाच्या क्रांतिकारक कार्याची आणि विचारांची आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या परिवर्तनकारी विचारांची आणि कार्याची प्रभावी प्रचाराची आणि प्रचाराची महत्वपूर्ण संवाद माध्यमे होती.

महाराष्ट्रात प्रसिद्ध असलेल्या तमाशा या लोकनाटयाच्या धर्तीवर जलसा या लोकनाटयाची निर्मिती झालेली दिसते. एवढेच नव्हे तर पारंपारिक तमाशाचे जलसा हे विकसनशील रूप झालेले दिसते. प्रारंभीचा तमाशा व त्यातून उदयास आलेला सत्यशोधकी जलसा व सत्यशोधकी जलशानंतर आंबेडकरी जलसा असे विकसित रूप या तमाशा या लोकनाटयांच्या परिवर्तनासंदर्भात म्हणता येऊ शकते.

महाराष्ट्रात पेशवाईच्या काळात तमाशा हा लोकनाटय प्रकार भरभराटीस आला व पेशवाईच्या अस्तासोबतच तमाशाला उतरती कळा लागली. त्यानंतर १९१० ते १९३० च्या काळात सत्यशोधकी जलसे आले व १९२७ ते १९६० च्या काळात आंबेडकरी जलशाने लोकनाटयाची परंपरा जोपासलेली दिसते. सातारा, अहमदनगर, विदर्भ, सोलापूर, कोल्हापूर, खानदेश, मराठवाडा, नाशिक, बुलढाणा भागात जलसे गावोगाव फिरून लोकशिक्षणाचा प्रसार करित होते.

तमाशात जसे डफ, तुणतुणे, ढोलकी, कडी, टाळ क्वचित तबला, हार्मोनियमच्या सहकार्याने तमाशातील कलावंत तमाशाचा 'फड' करायचे व नाटकी वेशभूषा, केशभूषा, रंगरांगोळी, पडदा यांच्या फंदात न पडता सरळ सरळ लोकांसमोर जळत्या मशालीच्या उजेडात जलसा रंगायचा फारच झाले तर वेशभूषेसाठी गेऊ, काजळ, कोळसा पिवळ्या रंगाच्या बियाचे रंग याचा मेकप व धोतर, टोपी, सदरा प्रसंगी कोटाचा उपयोग केल्या जाई. या फडामध्ये जलसाकार शाहीर हा प्रमुख असायचा व त्याच्या जोडीला झिलकरी साथी, ढोलक्या दोन नाच्या पोरे, गमत्या, टाळकरी इत्यादीच्या सहाय्याने शाहीर आपला फेड उभारीत असायचा. ही सादन सामग्री तमाशा या लोकनाटयाच्या अभिव्यक्ती खास विशेष होती तशी जलशातही आहेत. पण अभिव्यक्तीचे साम्य असले तरी आशय मात्र वेगळा आणि महत्वपूर्ण आहे.

तमाशा आणि जलसे (सत्यशोधकी, आंबेडकरवादी) यात आविष्कार साम्य वाटत असले तरी त्यांच्यातील आशय भूमिका मात्र भिन्न आहेत. जलस्यांमध्ये प्रबोधन हे मुख्य प्रयोजन आहे. रंजन किंवा मनोरंजन हे पारंपारिक तमाशाचे मुख्य हेतू होते व अध्यात्माची जोड देऊन थोडे समाज उद्बोधन हेतू होते,

पण जलस्यांचे मुख्य प्रयोजन प्रबोधन व लोकशिक्षण हेच होते. म. फुलेंची ब्राम्हण्यांविरोधीची चळवळ व शेतकऱ्यांना जागृत करून उठावाची दिलेली प्रेरणा सत्यशोधकी जलस्यांमधून प्रगट होते व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेले चवदार तळाचे सत्याग्रह पासून १९५६ धर्मातरापर्यंतचे परिवर्तनवादी विचार याची प्रेरणा आंबेडकरी जलस्यांना लाभली आहे.

१९१० ते १९३० या काळात मुख्यत्वे सत्यशोधकी जलसे निर्माण झाले व नंतरच्या काळात साधारणतः १९२७ ते १९६० पर्यंतचा काळ आंबेडकरी जलस्याचा काळ गृहित धरल्या जातो. म्हणजे १९१० ते १९६० पर्यंतचा काळ लक्षात घेतल्यास हा काळ महाराष्ट्रासाठी प्रबोधनाचा काळ होता. टिळक, आगरकर, नंतर म.गांधी, म. फुले, लोकहितवादी सावरकर व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर त्याचा सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक व साहित्य चळवळीचा काळ म्हणून अत्यंत महत्वाचा काळ आहे. याच काळात सत्यशोधकी आणि आंबेडकरी जलसे सादर झाले. त्यात स्वाभाविकच जलस्यांना प्रबोधनाचा उर्जस्व पारसा लाभला होता म्हणून त्यात जलस्यांचे विषय सार्वत्रिक शिक्षण प्रसार, सावकारी पाश, पठाणांची झुंडशाही, अस्पृश्यता निवारण, जातीभेद, बालहत्या विधवा पुनर्विवाह, केशवपण, दारूबाजी, हुंडा, अंधश्रद्धा, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, गुलामगिरी, शेतकऱ्यांची दैन्या इ. समस्यांवर प्रबोधन देऊन समाजपरिवर्तनाची अपेक्षा करित होते.

याच प्रेरणेने सातारा, अहमदनगर, सोलापूर, विदर्भ, कोल्हापूर, खानदेश, मराठवाडा, नाशिक, बुलढाणा या परिसरात मोठ्याप्रमाणात जलसे होत होते. जवळपास ३० (तीस) जलसे मंडळ सत्यशोधकी जलस्यांचे होते व २० (वीस) जलसे मंडळ आंबेडकरवादी जलस्यांचे होते.

समाज परिवर्तनाची अपेक्षा बाळगण हे साहित्य (नाटय) वाटचाल करित होते. हे लोकनाटय दृश्य, श्राव्य असल्यामुळे याच्या सादरीकरणाने 'झटिती प्रत्यय' येऊन रसिकांवर त्याचा थेट परिणाम होऊन त्याचे 'झटिती परिणाम'ही होत होते. पश्चिम महाराष्ट्रात सातारा रोड या गावी जोतीराव फाळके हयांनी जलसा सादर केल्यानंतर त्या गावातील लोकांनी जलस्याच्या प्रबोधनाचे फलित म्हणून १८ कुटूंबे एकत्र येऊन सामुहिक शेती करायला लागले. शाहिराने 'सामुहिक शेती' या विषयावर प्रबोधन जलसा सादर केला त्यामुळे त्या गावातील लोक जलस्याला प्रभावित होऊन हे घडल्याचे हे जिवंत उदाहरण आहे. हा जलस्यांचा झटिती परिणाम लक्षात घेऊन केशवराव विचारे, प्रबोधन ठाकरे, भास्कर जाधव, दिनकरराव जवळकर, माधव बागल यांच्या सहकार्याने राजर्षी शाहू महाराजांनी जलस्यांच्या माध्यमातून हजारो प्रयोग करवून घेतले व समाजप्रबोधनाच्या चळवळीत मोलाचे कार्य घडवून आणले. किंबहुना विठठल डोणे, रामचंद्र माळी, ईश्वर माळी, लहरी हैदर इ. शाहिरांना राजर्षी शाहू महाराजांनी राजाश्रय दिल्याचे कळते.

भीमराव महामुनी ओतुरचे जातीने सोनार असणारा पहिला जलसाकार आहे. त्याने प्रथमतः 'विद्याप्रकाश' नावाचे कलापथक तयार केले व गावोगावी जाऊन हजारो प्रयोग केले व त्याला प्रचंड लोकप्रियताही लाभली होती म्हणून हयांची प्रेरणा घेऊन पुढे अनेक सत्यशोधकी शाहिर निर्माण झाले. कृष्णाजी भालेराव, रामचंद्र घाडगे, जोतीराव फाळके, तात्याबा यादव, गणपत मोरे, भाऊ पाटोळे, गोविंदराव घाटगे, रामचंद्र माळी, ईश्वर माळी, लहरी हैदर, विठठल डोणे इ. सत्यशोधकी शाहिरांनी जलस्यातून समाजप्रबोधन केले व शाहिर बाबुराव वानखेडे, सुदामा वानखेडे, गोविंद चाटे, शंकरराव कान्हेरकर, शाहिर श्रीकृष्ण लबडे, केरूबुवा गायकवाड, अण्णाभाऊ साठे, भीमराव कर्डक, वामनदादा कर्डक इ. आंबेडकरी शाहिरांनी समाजप्रबोधनाच्या नाटयचळवळीस हातभार लावले.

आज तमाशा हा लोकनाटय प्रकार तितकासा दिसत नसला तरी जलस्यांच्या रूपाने अस्तित्वात आहे. किंबहुना तमाशाने रंजनापासून अशिल्लतेपासून परावृत्त होऊन जलस्यात रूपांतरित झाले व समाजप्रबोधनाच्या अंगाने अजुनही समाजप्रबोधन करित आहे. हे जलस्याचे मोठेपण या आधीच्या वाङ्मयऐतिहासाने लक्षात घेतले नाही याची खंत वाटते.

साहित्य समाजाभिमुख असावे व समाज जीवनासाठी उपयोगी व्हावे एवढेच नव्हे तर त्याचे समाजावर तात्काळ परिणाम व्हावे अशी साहित्याकडून अपेक्षा करायची असेल तर जलस्याकडून करता येते. इतके मोठेपण जलस्याला नक्कीच लाभले आहे.

संदर्भसूची :

१. आडसूळ भाऊसाहेब, (संपा.), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रेरणेचे साहित्य.
२. कुळकर्णी वा.ल., मराठी नाटक आणि रंगभूमी.
३. जोशी वि.कृ., लोकनाट्य परंपरा, ठोकळ प्रकाशन, पूणे.
४. मनोहर यशवंत, आंबेडकरवादी मराठी साहित्य, भिमरत्न प्रकाशन, नागपूर.
५. मराठे कृ.बा., मराठी रंगभूमीचे पूर्वरंग, श्री विद्या प्रकाशन, पूणे, १९७९.
६. मांडे, डॉ. प्रभाकर, लोकरंगभूमी, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद.

